

Osmanlı İktisadi Zihniyetinin İnşa Sürecine “İlm-i Servet” Tefrikasının Yansımaları

Uğur DOLGUN*

ÖZ

Bu çalışma, Servet-i Fünûn dergisinde 1891-1892 yılları arasında yayımlanan “İlm-i Servet tefrikası” üzerinden, Osmanlı düşününde iktisadi zihniyetin nasıl kurgulandığına dair başlıca ipuçlarını ortaya koyma amaçındadır. “İlm-i Servet” tefrikası, liberalizmin egemenliğindeki klasik iktisat kuramının Osmanlı’ya aktarımından öte, iktisadi düşüncenin Osmanlı aydınları bağlamında nasıl yorumlandığını gösteren ideal bir örnektir. Metinlerde bir yandan Adam Smith ile David Ricardo’nun kuramları öne çıkarken, diğer yandan Batı iktisat paradigması ile Osmanlı moral değerleri perspektifinden çalışma, üretim, emek, mübadele, para gibi temel kavramlar ışığında iktisadi zihniyetin sistematik inşa çabası gözlemlenir. Bu çaba, dönemin aydın tipolojisini ve toplumun ekonomik diliyle ilişki kurma biçimini de yeniden yapılandırır. Çalışma içinde, tefrikanın didaktik formu, öğreticilik misyonu ve zihniyet inşasına yönelik rolü üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu iktisadi anlatılar, oldukça yeni olan bir alanda halkı bilgilendirme amacının dışında, Osmanlı aydını ile toplumun iktisat vasıtasıyla nasıl düşünebileceğini ve değer, fayda, emek gibi kavramlarla nasıl ilişki kurulması gerektiğini şekillendirmiştir. Bu açıdan söz konusu tefrikayı, Osmanlı modernleşmesinin iktisadi boyutuna dair kurucu bir eşik olarak değerlendirilmek de mümkündür. Zira kavramların Osmanlıca karşılıklarının üretimi, iktisadi anlatının mevcut toplumsal yapının karakteristiklerini merkeze alıp yerleştirilmesi ve disiplinleşme çabaları üzerinden, Osmanlı iktisadi zihniyetinin dönüşümüne dair yorumlayıcı bir analiz olarak kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İlm-i Servet Tefrikası, Servet-i Fünûn Dergisi, İktisadi Zihniyet, Osmanlı Modernleşmesi, Osmanlı Aydını.

Başvuru / Kabul: 26 Mayıs 2025 / 27 Haziran 2025

Atıf: Dolgun, U. (2025). Osmanlı İktisadi Zihniyetinin İnşa Sürecine “İlm-i Servet” Tefrikasının Yansımaları, *İmgelem*, 16, 493-522.

Reflections of the “İlm-i Servet” Series on the Construction of Ottoman Economic Mentality

ABSTRACT

This article explores the construction of economic mentality in late Ottoman thought through the “İlm-i Servet” series, published in Servet-i Fünûn between 1891 and 1892. Rather than serving merely as a conduit for the transmission of classical economic theory dominated by liberalism, this serialized work reflects a deeper interpretive engagement by Ottoman intellectuals. While the ideas of Adam Smith and David Ricardo are prominently featured, the series is equally marked by a contextual reinterpretation of core economic concepts -labour, production, exchange, value, and Money- filtered through Ottoman moral and societal frameworks. The study highlights the didactic structure and pedagogical mission of the series, framing it as an effort not only to disseminate economic knowledge but also to reconfigure the cognitive relationship between the Ottoman intellectual and the broader public with economic thought. In this respect, “İlm-i Servet” played a dual role: informing a largely uninitiated readership while actively shaping how economics was imagined, internalised, and moralised within an Ottoman context. By producing Ottoman equivalents for economic

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Sosyolojisi ABD. E-mail: udolgun@istanbul.edu.tr, ORCID Numarası: [0000-0003-4898-1007](https://orcid.org/0000-0003-4898-1007), ROR ID: <https://ror.org/03a5qrr21>

terminology and localising abstract economic ideas within familiar cultural and social paradigms, the series should be viewed as a formative moment in the evolution of Ottoman economic discourse. As such, it constitutes a significant threshold in the economic dimension of Ottoman modernisation, revealing an early, systematic effort to domesticate modern economic thinking within a distinctively Ottoman intellectual and moral landscape.

Keywords: İlm-i Servet Series, The Servet-i Fünûn Journal, Economic Thought, Ottoman Modernization, Ottoman Intellectuals.

Received / Accepted: 26 May 2025 / 27 June 2025

Citation: Dolgun, U. (2025). Reflections of the “İlm-i Servet” Series on the Construction of Ottoman Economic Mentality, *İmgelem*, 16, 493-522.

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı aydınları iktisadın yalnızca bilimsel bir disiplin ve uzmanlık alanıyla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda bir milletin kaderini belirleyecek temel unsurlardan olduğunu fark etmişlerdi. Bu farkındalık, ıslahat arayışındaki Osmanlı'nın dağınık kurumlarını iktisadi anlamda konsolide etme çabalarıyla birleşince, iktisat düşüncesi daha geniş bir görünürlük kazandı. Önceleri idari ve mali krizlere odaklanan layihalar veya Smith, Say, Ricardo gibi kurucu babaların çevirilerini içeren ders kitaplarıyla sınırlı kalan iktisadi tartışmalar, artık halkı bilgilendirme amacı taşıyan gazete ve dergilerde de yer almaya başladı. Bu dönüşümde etkili olan başlıca etkenlerse, dönemin aydınlarının Batı ile kurduğu entelektüel temas ve devlette olduğu kadar gündelik hayatta da artan ticari faaliyetlerin iktisada attığı yeni önemdi.

Devleti çöküşe sürükleyen kriz ortamında kapitülasyonların Osmanlı ekonomisine ağır darbeler vurması; modernleşme kurumlarının altyapısını kurmak amacıyla alınan dış borçların Düyun-u Umumiye hezimetiyile sonuçlanması; iç pazarı sömüren yabancı sermayenin azınlıklarla kurduğu ticari ortaklıklar neticesinde lonca sisteminin çözülmesi; Hayriye esnafı ile Kapalıçarşı tüccarına ek olarak, “ehl-i hiref” diye anılan zanaatkâr loncaları, küçük imalathaneler ve gediklerin iflasa sürüklenmesi; azınlıkların ticaret ve sanayi yoluyla burjuvalaşarak sınıf atlamasına karşın Türklerin küçük memurluk ve çiftçilik arasında sıkışıp kalmaları; bu sınıfsal sıkışmışlığın Alafranga yaşam tarzına dışarıdan duyulan özentiyle birleşerek muhafazakâr ve köylü bir zihniyet yapısını beslemesi; Türkçü ideoloji doğrultusunda yerli sanayi ve yerli burjuvazi yaratma fikriyatının güç kazanması; yeni kurulan yüksek okullarda iktisadın kurumsallaşması yönünde müfredat arayışlarının başlaması gibi gelişmeler sonucunda, hem ilgiler askeri ve siyasi alandan iktisadi ve mali alana kaymış, hem de gazete ve dergilerde iktisat, dönemin en çok tartışılan konularından biri hâline gelmiştir (Ülken 1992: 36-48).

Modernleşme sürecinde Türkler tarafından çıkartılan ilk Türkçe gazete 1831 tarihli *Takvim-i Vekayi* olmakla beraber, Osmanlı sınırları içindeki ticari etkinlikler ile ticareti etkileyen faktörleri izleme ihtiyacıyla Fransızca yayımlanan *Le Smyrneen* -ve onun artçıları *Le Spactetateur Oriental*, *Le Courier de Smyrne* ve *Journal de Smyrne*- Osmanlı basını açısından önemli bir misyona sahiptir (Alan 2015: 216; Kabacalı 1990: 13-21). 1860’lardan itibaren yayın hayatına giren *Tercüman-ı Ahval* ile *Tasvir-i Efkâr* gibi şahıs gazetelerindeyse, iktisadi meseleler yoruma dayalı ve eleştirel biçimde ele alınmaya başlar (Koloğlu 2018: 25). Türkçe basılan ve Osmanlı Ticaret Nezaretince çıkarılan ilk ekonomi gazetesi *Ceride-i Ticâret ve Ziraat* de 1857’de yayın hayatına atılır. Hükümetin ekonomi politikaları yanında, ticari düzenlemeler, emtia borsası ve finans, piyasalardaki ürün fiyatlandırmaları, İstanbul ve İzmir’deki büyük limanlar ile gümrüklerden haberler öncelikli konular arasındadır; ayriyeten, Osmanlı ile dünya ekonomisine dair malumat ve bu alanlarla ilişkili yazı dizileri ile çevirilere de yer verilmiştir (Tekdemir 2011: 209).

Ancak tüm bu gelişmelere rağmen, geleneksel iktisadi anlayışın hâkimiyeti, ekonominin hâlâ büyük ölçüde tarım ve el zanaatlarına dayanması, devletin ticaret ve sermaye birikimi üzerindeki kısıtlamaları ile tekelci yapılar gibi unsurlar, yerli bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasına engel olmuştur. Ekonomik faaliyetler ve girişimcilik özel sektör eliyle değil, çoğunlukla devlet bürokrasisinin denetiminde sürdürüldüğünden, bu dönemde henüz olgunlaşmış bir iktisadi zihniyetten söz etmek erkendir. Bununla birlikte, sosyo-ekonomik dönüşüm süreci içinde başlangıçta etkili olan sınıflar bürokrasideki ‘seyfiye’, ‘ilmiye’ ve ‘kalemiye’ mensuplarıyken, 16. yüzyıldan itibaren tüccar, esnaf, köylü ve çiftçilerin giderek daha fazla etkinlik kazanmaya başlamasıyla, geleneksel toplum düzeninde sapmalar meydana gelmiş ve bu durum dönüşüm sürecini hızlandırmıştır (Koçak 2019: 208). Nitekim devletleşme süreci de hem geç başlamış hem de Batılı devletlerin aksine ters yönde işlemiştir; merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte, merkezkaç nitelikteki yerel güç odakları güç kazanmış ve böylece dönüşüm farklı bir seyir izlemiştir (Kürşat 2021: 3).

Aslında, ciddi bir kurumsallaşma yaratmasa da modernleşmenin ilk adımları III. Selim’in başlattığı Nizam-ı Cedid hareketine kadar uzanır. Padişahın hedefleri yalnızca disiplin dışı yeniçeri ordusunu dönüştürmekle sınırlı kalmamış; aynı zamanda fetvalarıyla siyasi otoriteye ortak olmak isteyen şeyhülislam ve ulemayı sınırlamak ile Avrupa’nın zirai, ticari, sınai yapılarından ilham almak da öncelikleri arasında yer almıştır (Kartal 2011: 71; Cem 1971: 277). Tanzimat dönemindeyse, iktisat alanındaki çevirilerin öncüsü Bâbîâli Tercüme Odası olmuştur. II. Mahmud’un 1833’te kurduğu bu kurum, yeni fikirlerin taşıyıcısı

olarak liberal eğilimli düşünceleri devlet kademelerine taşımış ve reformcu bir kuşağın yetişmesine zemin hazırlamıştır (Solnon 2020: 442; Pekacar ve Aydar 2024: 159). Bu süreçte iktisadi liberalizmin erken savunucuları arasında Serandi Arşizen, Aleko Suço ve Sehak Abru yer alır. Bu isimler, Smith, Ricardo, Malthus, Say ve Rossi çevirileriyle iktisadi düşüncüyü tanıtarak toplumda farkındalık oluşturmushlardır. Sakızlı Ohannes ve Portakal Mikail Paşa ise, devlet müdahalesi ve korumacılığa karşı çıkarak liberal politikaları kuramsal düzeyde savunan ilk isimler arasında sayılabilir (Sayar 1986: 268; Mardin 1997, 75-95). Özellikle 1820-1869 arasında ekonomi-politiğe ilgi artmış; bu çeviriler aracılığıyla ekonomik krizler ile bunlara karşı geliştirilecek müdahaleci, liberal veya tarımsal kalkınmaya dayalı alternatif politikalar sürekli gündemde kalmıştır (Kantarcıoğlu 2025: 14).

Kısacası, saray tarafından Avrupa'ya gönderilen veya siyasi nedenlerle sürgünde olan aydınlar, Tercüme Odasınca gerçekleştirilen çeviriler, Avrupa'yı model alan yüksek okullarda iktisadın ders olarak okutulması, vs. Osmanlı iktisadi düşüncesinin ilk merhaleleridir. Düşünsel bir devriminin kıvılcımı sayılabilecek bu gelişmeler, pozitivist ve ilerlemeci zihin dünyasının temsilciliğini üstlenen aydınlarca, döneme egemen olan -ve Avrupa'ya açılmayla birlikte furyaya dönüşen- halk kitlelerinin okuma merakını arttırarak bilgiyi yayma amaçlı ansiklopedik bilgi verme geleneğinin yansıması olarak gazete ve dergilerde haber, makale, tefrika şeklinde kamusal görünürlük kazanmaya başlamıştır.

Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Dönemlerinde İktisadi Zihniyetin İlk Kıpırtıları

Batıcı, Türkçü, İslamcı akımlar arasında rekabetin yaşandığı ve aydınların okul misyonu üstlendiği bu dönemde, eğitimli kesimler gibi devlet kademesinde de bilimsel ve eleştirel düşünme temel eğilime dönüşmüştür. Bu amaç, bir yandan her seviyede okullar açma ve nitelikli eleman yetiştirme gayretlerine sahne olurken, diğer yandan Batı'nın ilmini halk arasında yayma idealiyle dergi ve gazeteler üzerinden gerçekleşir. Yeni bir bilim dalı olarak iktisadın öne çıkmaya başladığı dönem, söz konusu iki amacın iktisat özelinde kesişimlerine şahitlik eder.

Mehmed Şerif Efendi Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat derslerinin notlarına dayanan *İlm-i Emvâl-i Milliye*'yi 1861'de Tercüman-ı Ahval'de tefrika edip 1863'te yayınlamıştı, Sakızlı Ohannes'in yine Mekteb-i Mülkiye'de okuttuğu 1880 tarihli ders kitabı *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlî*'in önce Mecmua-i Fünûn'da taslakları yayınlanmış ardından kitap olarak basılmıştı (Kılınçoğlu 2023: 71-75). Cavit Bey'in Mekteb-i Mülkiye ile Mekteb-i Hukuk'ta iktisat derslerinin temel metni olan *İlm-i Servet-i Mîlî*, 1899'da Servet-i Fünûn'da tefrika edilmiş

ve sonrasında kitaba dönüşmüştü (Tunaya 2012: 96). Benzer şekilde, Mahmud Celâleddin Bey’in Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Hukuk’ta okutulan 1862 tarihli *Ekonomi Politik: İlm-i Emval-i Milliye* kitabı evveliyatında Hazîne-i Evrâk Dergisi’nde üç bölüm halinde okuyucu karşısına çıkmıştır (Tabakoğlu 2012: 84). Ayrıca Tanzimat döneminde Serendi Arşizen İtalyan iktisatçı Rossi’nin Cours d’Economie Politique’inden uyarladığı *Tasarrufât-ı Mülkiye*’yi Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye’deki Fransızca iktisat derslerinde kullanmıştır (Fındıkoğlu 1948: 340). Bunun dışında önce tefrika edilip sonra basılan ama ders kitabı formasyonunda olmayan Ahmet Mithat Efendi’nin *Ekonomik Politik* (1879), *Sevda-yı Say u Amel* (1878), *Teşrik-i Mesai* (1880) ve *Taksim-i Mesai* (1884) eserleri aynı tarihlerde Tercüman-ı Hakikat’ta tefrika edilip kitaba dönüşecekti (Özön 1997: 41). Ahmet İhsan Tokgöz’ün *İlm-i Servet*’i de, yine 1891-1893 arasında Servet-i Fünun’un 15 sayısında göründükten sonra 1893’te basılacaktır (Demir 2024: 382). Bir teferruat da dönemin önde gelen kültür ocağı Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye’nin yayın organı ve Fransız pozitivizminin sözcüsü Mecmua-i Fünûn’un, yeni kurulan Dârülfünun’daki doğa bilimlerine ait derslerden bazılarında ¹sayfalarında yer vermesidir (Akşin 2009: 347). Bu bağlamda iktisat, Tanzimat sonrası kurulan okul, matbaa ve Meclis üçgeninde üretilen modern kamusal aklın bir parçasıdır.

İktisat ve matbuat birlikteliği, İkinci Meşrutiyet dönemine damgasını vuran *Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye* ile *Servet-i Fünun* dergilerinde kurumsallaşma sinyalleri verecek ve sanayi, ticaret, tarım, işçi hakları, hane geliri, gelir dağılımı, vb. alanlarda kapsamlı değerlendirmeler sunacaktır.

Ekonomik ve toplumsal sorunları temel alacaklarını ilan eden *Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası*, 28 Aralık 1908’de yayın hayatına adım atmış ve 27 sayı yayınlanmıştır. Ahmed Şuayb, Mehmed Cavid ve Rıza Tevfik öncülüğünde kurulan dergi, kendinden önceki Mecmua-i Fünûn gibi pozitivist, metodik ve liberal anlayışın sözcülüğünü üstlenme yanında sosyal bilimler alanında yayınlanan ilk süreli bilimsel yayın kabul edilir. İkinci Meşrutiyet’in maliye bakanlarından Cavid Bey, derginin imtiyaz sahipliği ve mesul müdürlüğüne ilaveten iktisat alanından da sorumlu isimdi. Temel hedef ve ilkelerin deklare edildiği ilk sayıdaki “Mukaddime ve Program” yazısında, dünya tarihinde son elli yılın gelişmeleri izlendiğinde

¹Valilik, elçilik, nazırlık, müsteşarlık, Keban ve Ergani Madenleri Başmühendisliği, Madenler Meclisi Başkanlığı yapan Mehmed Emin Derviş Paşa yahut Hariciye Nazırlığı, Ticaret Nazırlığı, Nafia Nazırlığı ve valilik görevlerinde bulunan İbrahim Edhem Paşa gibi üst düzey idarecilerin ders verdiği Dârülfünun’daki fizik ve kimya gibi derslerden bazıları açık kürsü şeklinde düzenlenip, devlet memurlarıyla birlikte zanaat ve sanat erbabına yönelik biçimde teknik ve mesleki içerikleriyle ticari ve iktisadi hedefler de gütmekteydi.

siyasi sorunların temelinde şiddetli bir iktisadi mücadelenin ortaya çıkacağı saptamasından hareketle, derginin asli amacı milletin iktisadi ve toplumsal eğitimini yükseltmek şeklinde açıklanıyor ve yazı boyunca ağırlık ticaret, sanayi, maliye ve “uluslararası mücadelenin yeni ölçütü” diye nitelenen iktisat alanlarına odaklanıyordu (Şuayb, Cavid ve Tefvik 2015: 5-11). Derginin her sayısında en az bir tane ticari, iktisadi ve mali konu ele alınıp incelenmiştir.

Diğer dergiyse, genel intiba itibarıyla edebiyatla özdeşleştirilen *Servet-i Fünûn*’dur. Oysa içeriği, özellikle ilk dönemlerinde tümüyle bilimsel alanlara ilişkin yazılardan ibaretti. Fen bilimleri, sosyal bilimler ve felsefeye ait disiplinler haricinde dönemin ruhuna ve şartlarına uygun biçimde iktisat, maliye, ticaret, işletme, enerji ve madenler, ulaşım, tarım ve hayvancılık konularında çok sayıda içerik söz konusudur.

Servet-i Fünûn Mecmuası’nın Dönemin İktisadi Zihniyetine Etkileri

Servet-i Fünûn’u, Abdülhamid idaresinin son yıllarında siyasi görüşlerini bilim ve sanat felsefesi ardında perdelemeye mecbur kalan ve içine kapanan Batıcı zümrenin ürünü diye niteleyen Hilmi Ziya Ülken (1992: 156), siyasi düşüncenin harekete geçme iradesi gösterdiği yıllarda bu grubun siyasi düşüncelerini yansıtmaktan kaçınmasından dolayı -ilk başlarda düşünce hareketi nitelendirmesi mümkün olsa da- İkinci Meşrutiyeti hazırlayan hareket içinde yer aldıkları söyleminin doğru kaçmayacağı görüşündedir. Derginin edebi formasyon kazandığı ikinci döneminde de eleştiriler devam etmiştir. Konuya toplumcu edebiyat gözlüğüyle bakan Hikmet Kıvılcımlı, hem bireysel ıstıraplarından sıyrılmayı beceremeyip halka bir türlü ulaşamadıkları suçlamasında hem de bazıları için “burjuva şairi” yakıştırmasında bulunur (Tural 2019: 162).

Ahmet İhsan Tokgöz tarafından 27 Mart 1891 ile 26 Mayıs 1944 arasında yayınlanan ve 2464 sayıdan ibaret olan dergi, ilk başlarda belirtildiği gibi bilimsel bir içerime sahipken sonrasında Tefvik Fikret, Hüseyin Cahit Yalçın, Halit Fahri Ozansoy gibi ünlü edebiyatçıların genel yayın yönetmenliğini üstlenmelerinin ardından edebiyat dergisi kimliği kazanmıştır (Göçer ve Çetin 2017: 201-205). Tokgöz, Fransızcadan yaptığı çok sayıdaki çeviri haricinde seyahat yazılarından hatırata, mizahtan incelemeye, romandan öyküye kadar çok sayıda kitaba imzasını atmıştır. Halk kitlelerinin okuma merakını arttırarak bilgiyi yayma amacıyla dönemin ansiklopedik bilgi verme geleneğine uygun şekilde kaleme aldığı *İlm-i Servet*’se, iktisadın temel ilkelerini öğretmek üzere önce Servet-i Fünûn’da tefrika edilmiş sonrasında da kitaba dönmüştür. Servet-i Fünûn’da Tokgöz yanında Ahmed Şuayb, Yahya Saim, Mahmut Sâdık, Aynizâde Hasan Tahsin, Ahmed Reşit, A.K. Hâtif, Ahmet İhsan,

Edhem Necdet, M. Adil, Mustafa Subhi, Kemal Derviş, M. Servet, Safvet Suâd, Sûad, Kadri gibi birçok isim iktisadi alanda yazılar yazmıştır.

Servet-i Fünûn’un iktisat yazıları bütünsel bir anlayışla ele alındığında özellikle kendini gösteren unsur, iktisadın bilimsel içerikli teknik bir alan olmaktan öte düşünsel ve ahlaki bir formasyonda konumlandırılmış olmasıdır. Bu, dönem aydınlarının zihinsel dönüşümünü de yansıtır. İktisat, uğraş konusu olması gereken bilimsel bir disiplinden fazlasıdır ve toplumsal dönüşüm potansiyeline sahip bir “ilim” mantığıyla kurgulanır. Bu yönüyle “ilm-i iktisad”, 19. yüzyıl sonu Osmanlı toplumunda iktisadi olduğu kadar epistemolojik bir ihtiyaca da cevap vermeye çalışır; burada ilmi temellere oturtma ve kurumsallaştırma sorunsalı metodolojik bir meselesiyle sınırlandırılmayıp medeniyet meselesi kabul edilir. Bu yaklaşım, pozitivist epistemolojinin dönemin aydınları üzerindeki etkisinin göstergesidir. Auguste Comte’un bilim tasnifinde sosyal bilimlere atfettiği hiyerarşik konumlandırma misali, dönem itibarıyla iktisada da neredeyse “kurtarıcı bilim” işlevi yüklemiştir. Zira Tanzimat ve Meşrutiyet aydınları, geleneksel ulema zihniyetine özgü bilgi üretimi ile modern bilimsel bilgi arasındaki farkı deneyimlemekle meşguldüler. İlm-i servet, bir anlamda bu aradaki boşluğu doldurma iddiasıdır. Servet-i Fünûn yazılarında iktisat, kelimenin tam anlamıyla bir medenileştirme aracı misyonu üstlenir. Ziya Gökalp’in (1976: 43) daha sonra kuramsallaştıracığı “kültür ve uygarlık” ayrımının tohumları burada atılmıştır adeta; iktisat, kültürü dönüştürerek Batılı anlamda bir toplum inşa etmenin aracı rolündedir. Bu yüzden Servet-i Fünûn kalemleri iktisattan “zihni terbiye” aracı olarak bahsetmişlerdir. Benzer şekilde çoğu aydın için iktisat, üretim ve tüketim etkinliklerinin teorisi olmaktan çok “terbiye-i içtimaiye”, yani toplumu eğiten ve yönlendiren bir araçtır. Bu yüzden de iktisada, değerler sistemini yeniden biçimlendirme vazifesi biçilmiş ve toplumun zihni, ahlaki ve kültürel boyutlarda yeniden kuruluşuna hizmet eden çok katmanlı bir projeye evrilmiştir. Servet-i Fünûn yazılarında bu durum, 3 Temmuz 1902 tarihli sayıda “*Bir cemiyetin serveti, yalnız altın ve gümüş ile değil, ahlâk-ı iktisadiyesiyle de ölçülür*” ve 10 Temmuz 1902 tarihli sayıda da “*Milletin selameti, ferdin iktisadi terbiyesiyle kaimdir*” ifadeleriyle iktisada toplumsal inşa rolü atfetmiştir.

Servet-i Fünûn’un iktisat yazıları bütüncül bir yaklaşımla incelendiğinde, iktisadın bilimsel bir disiplin olmaktan öte düşünsel ve ahlaki bir çerçevede ele alındığı görülür. Bu tutum, dönemin aydın dünyasında yaşanan zihinsel dönüşümün izlerini taşır. İktisat, toplumsal değişimi yönlendirme iddiasıyla “ilim” olarak kavramsallaştırılmıştır. 19. yüzyıl sonu Osmanlı toplumunda iktisat, ekonomik sorunların çözümünden çok bilgi üretimi ve

düşünce inşasıyla ilişkilendirilir. Bu çaba, ilmi temelleri ve kurumsal yapıları oluşturma arzusunun ötesine geçerek bir medeniyet meselesi haline gelir. Pozitivist düşüncenin etkisiyle bilimsel yaklaşımlar, yeni toplum düzenini şekillendirme aracı haline dönüşür. Auguste Comte'un bilim hiyerarisi anlayışında sosyal bilimlere yüklediği görev, iktisat düşüncesinde de karşılık bulur. Bu dönemde iktisat, toplumu yeniden kuracak bir işlev üstlenir. Tanzimat ve Meşrutiyet aydınları, geleneksel bilgi üretimi ile modern bilimsel yöntem arasında köprü kurmaya çalışır. “İlm-i servet” kavramı, bu arayışın bir yansımasıdır. Servet-i Fünûn sayfalarında iktisat, medenileştirme misyonu taşıyan bir araç olarak konumlanır. Ziya Gökalp'in kültür ve uygarlık ayrımına ilişkin kuramsal yaklaşımının temelleri, bu dönemde atılmıştır. İktisat, kültürel dönüşüm yoluyla Batılılaşmış bir toplum yapısını inşa etme amacına hizmet eder. Servet-i Fünûn yazarları iktisadı, bireyi ve toplumu zihinsel açıdan eğiten bir mekanizma olarak görür. Bu anlayışta iktisat, üretim ve tüketim faaliyetlerinin çözümlemesi değil; ahlaki değerlerin inşasında yön verici bir güçtür. İktisat, toplumun yeniden yapılandırılmasında merkezi bir rol üstlenir. Servet-i Fünûn'un 3 Temmuz 1902 tarihli sayısındaki “*Bir cemiyetin serveti, yalnız altın ve gümüş ile değil, ahlâk-ı iktisadiyesiyle de ölçülür*” ifadesi ile 10 Temmuz 1902 tarihli “*Milletin selameti, ferdin iktisadi terbiyesiyle kaimdir*” cümlesi, bu zihniyeti özetler.

“İlm-i Servet”ten “İlm-i İktisad”a: Osmanlı Modernleşmesiyle İktisadi Etkileşimler

Servet-i Fünûn'da 9 Eylül 1891 ile 4 Şubat 1892 tarihleri arasında imzasız olarak yayımlanan ve yazar adı belirtilmese de Ahmed İhsan Tokgöz tarafından kaleme alındığı bilinen “*İlm-i Servet*” başlıklı 14 yazılık tefrika, modernleşme sürecinin iktisadi yönünü ve düşünsel arka planını açığa çıkaran öncü bir metin niteliği taşır. Bu dönemde kullanılan “ilm-i servet” ifadesi, bugünkü anlamıyla “iktisat bilimi” yahut “ekonomi bilimi” kavramlarına karşılık gelir. Terim, kimi bağlamlarda “ekonomik değer” anlamında da kullanılır.²Ahmed Mithat

²Belli kavramlar noktasında ayrıma gitmek, konunun gidişatı ve kazanacağı netlik hususunda önemlidir:

Servet kavramı, tefrikada bireysel zenginlik, mal varlığı, maddi birikimler üzerinden “kişinin emek, ihtimam ve dirayetle biriktirdiği mal birikimi” şeklinde tanımlanırken; literatürde en genel anlamıyla “bir bireyin veya kurumun sahip olduğu tüm ekonomik varlıkların toplamı” şeklinde geçer. Tefrikadaki tanım normatif/ahlakidir ve klasik/muhafazakâr tasavvura dayanır; modern literatürse, pozitivist ve nesnel değerlendirme ilkeleri üzerinden konuya yaklaşır.

İktisat kavramı, tefrikada “tutumluluk”, “idareli olma”, “hane yönetimi” bağlamlarında hem bireysel ölçekte tutumluluk hem de toplumsal ölçekte üretim ve bölüşüm ilkeleriyle ilişkilendirilerek, “malların, insanların ihtiyaçlarını en az masrafla karşılayacak surette tertip edilmesi” diye tanımlanır, yani fayda, masraf ve zorunluluklar çerçevesinde bireylerin veya ailelerin kaynaklarını akıllıca kullanması, israftan kaçınması, bütçe dengesini gözetmesi gibi davranışlar odağında pragmatik bir yapı arz eder; literatürdeyse en genel anlamıyla üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerini, piyasaların işleyişini, hükümet politikalarının ekonomik etkilerini ve uluslararası ticareti kapsamaktadır. Tefrikadaki tanım ahlaki tutumluluk ile iktisadi rasyonalite arasında denge arayışındayken, modern tanım öznel yargılardan arındırılmış ve analitik bir sistematığa dayandırılmıştır.

misali halkı bilgilendirme ve yönlendirme hedefiyle didaktik ve ansiklopedik üslupla kaleme alınan tefrika, ayrıca normatif, felsefi ve sosyal içeriğe de sahiptir. Dönemin liberal-modernist yönelimlerini popülerleştirme işlevi üstlenen dizi, şahsi birikim ile toplumsal refahın birbirinden kopmaması gerektiğini vurgulayan klasik iktisat anlayışını Osmanlı’nın ahlaki ve toplumsal kodlarıyla uyumlaştırmaya çalışır. Ekonomik faaliyetlerde aktif olunmasını teşvik eden tefrika, bu faaliyetlerin ahlaki sınırlarını da belirler. Bu anlamda, Ülgener’in daha sonraları Zihniyet ve Din eserinde detaylıca ele alacağı yaklaşımın alt yapısı oluşturulur; yani, dünyevi kazancı teşvik ederken manevi meşruiyeti korumanın... Tefrikanın her bölümündeki vurgular, düşünsel ve toplumsal bağlamda iktisadi bir düşünce sistemine dönüştürme çabalarının yansımasıdır.

İlm-i Servet Tefrikası yahut İktisadi Kurucu Bir Disiplin Olarak Yükseltme Çabaları

Tefrikanın ilk kısmında yer alan “*İlm-i Servet, milletlerden bahsederek diğer milletlerden daha zengin ve gelişmiş bir millet oluşturmak için gerekli sebepleri araştırır*” tanımı, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki Osmanlı iktisadi zihniyetini anlamak açısından önemli ipuçları sunar. Bu dönem, Batı’nın gelişmişliği karşısında Osmanlı’nın içine düştüğü maddi ve manevi krizlerin yoğun biçimde sorgulandığı bir zaman aralığıdır. Söz konusu krizlerin nedenleri arasında askeri, idari, hukuki ve pedagojik alanlarla birlikte iktisat da değerlendirilmiştir.

Dönemin önde gelen isimlerinden Mehmed Şerif Efendi, Sakızlı Ohannes, Mahmud Celâleddin Bey ve Ahmet Mithat Efendi, yazdıkları iktisat kitaplarını önce gazete ve dergilerde tefrika etmiş, ardından bu metinler yüksekokullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca bu yazarlar, düzenli biçimde iktisadi konularda yazılar kaleme almıştır. Ancak tüm bu çabalara rağmen halkın iktisadi kavrayışı sınırlı düzeyde kalmış, yaygın bir iktisadi bilinç gelişmemiştir. Dönemin pozitivist ve metodik zihniyeti, iktisada kurtarıcı bir rol atfetmiş olsa da geniş kitleler arasında etkili bir dönüşüm sağlanamamıştır.

Ahmed İhsan Tokgöz’ün bu çerçevede kaleme aldığı “İlm-i Servet” tefrikası, iktisadi yalnızca paranın dolaşımıyla sınırlandıran anlayışı eleştirir. “Servet” kavramı, dar anlamda ekonomik değişimlerle sınırlanmaz; toplumsal refahın kurucu unsurlarından biri olarak ele

Değer kavramı, tefrikada -klasik ‘emek değer teorisine’ atıfla- emekle ilişkilendirilir ve “Bir nesnenin değeri, onun elde edilmesi yolundaki zahmet, sarf olunan emek ve harcanan zamana göre takdir olunur” der; günümüzdeyse, genellikle ‘marjinal fayda’ teorisi etrafında anlamlandırılarak öznel tüketici tercihleri esas alınır. Yani, tefrikada klasik emek-değer kuramı savunulurken, modern literatürde öznel değer ve marjinal fayda paradigması hakimdir; bu, Osmanlı iktisat düşüncesinin henüz marjinalist devrimi içselleştirmedeğinin ve toplumsal bireyselin önüne koyduğunun göstergesidir.

alınır. Servet, ilerleme, sanayi, sermaye ve gelir dağılımı gibi unsurlar üzerinden analiz edilir; aynı zamanda iktisat, hesap cetvellerine dayalı teknik bir disiplin değil, toplumsal gelişmenin araştırma sahası olarak konumlanır. Bu çerçevede, medeniyetin altyapısını oluşturan temel alanlardan biri olarak değerlendirilir. Dönemin iktisat anlayışında geleneksel bakışın etkisi sürmektedir. Servetin ölçütü hâlâ toprak ve mülkiyet çerçevesinde tanımlanır. Emek ve üretkenlik gibi kavramlar ise zihinsel ve kültürel düzeyde yeterince karşılık bulmamıştır. Bu nedenle giriş niteliği taşıyan ilk metinde, iktisadın uzun süre maliye ile özdeşleşmiş teknik yapısının ötesine geçilerek, moral ve toplumsal bir boyut kazandırılması hedeflenir.

Metinde yer alan -ve Smith'in liberalizminin Osmanlı aydınlarının tahayyülüne adapte edildiğini gösteren- yaklaşım iktisadı toplumun temel taşı olarak görür. İktisadi temeller üzerine kurulmayan bir medeniyetin varlık gösteremeyeceğini savunan bu anlayış (Conway 2015: 102), Mill'in *Ekonomi Politiğin İlkeleri*'ndeki ekonominin yalnızca bireysel kazançları değil insanlığın ilerlemesini de şekillendirdiğine dair vurguyla örtüşür (Heilbroner 2008: 114-116). Aynı görüş, Alman Tarihselci İktisat Okulu'nun kurucularından Wilhelm Roscher'in, her medeniyetin ardında üretken bir ekonomi bulunduğuna dair öğretisinde de karşılık bulur; metin bu öğretinin çekingen fakat açık bir ifadesi niteliğindedir. Bu yaklaşım, iktisadı yalnızca günlük ekonomik faaliyetlerle sınırlamaz. Toplumsal düzeni iktisadi rasyonalite temelinde kurma idealini taşır. İktisat bireysel birikim süreci olmaktan çıkar, milletin geleceğini inşa etme arayışının asli dayanaklarından biri hâline gelir. Burada Sakızlı Ohannes'in (2015: 67) serveti sadece nakdi birikimle tanımlamayıp, bir milletin sahip olduğu tüm maddi ve manevi değerlerin toplamı şeklinde ifade etmesi, Ahmed Mithat'ın (2005: 109) memleketin ve milletin medenileşme ve terakki sürecindeki iktisadi rolü vurgulayan değerlendirmeleriyle birleşir. Metin, Namık Kemal ile Ziya Paşa'nın sürgünde kaleme aldıkları ve yayımladıkları *Hürriyet, Tasvir-i Efkar* ve *İbret* gibi yayın organlarında dile getirdikleri ilerlemeci iktisadi görüşlerin izlerini taşır. Aynı zamanda, dönemin aydınları arasında yaygın biçimde paylaşılan “iktisadi ve sınai kalkınma” idealine paralel bir düşünsel zeminde şekillenir.

Özetle tefrika, reformist ideallerin peşindeki aydın çevre, saray ve bürokrasinin tekelinde kalmayan, halkın da kolayca anlayabileceği düzeyde bir iktisadi bilinç oluşturma çabasını yansıtır. Dönemin iktisadi yapısı büyük ölçüde tarım ve el zanaatlarına dayanır; sanayileşme, otomasyon, şehirleşme ve burjuva sınıfının oluşumu gibi sosyoekonomik süreçler için henüz erken bir aşamadır. Bu bağlamda servetin yeniden tanımlanması

yalnızca iktisadi bir sınıflandırma girişimi değil, aynı zamanda kültürel bir müdahale olarak değerlendirilmelidir. Servet kavramı, iktisadi düşünce izleğinde aile mirasından uzaklaştırılmış; emek, çaba ve liyakatle elde edilen kazanımlar şeklinde yeniden tanımlanmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca ekonomik alana değil, kültürel yapıya da dokunan bir değişimi gösterir. İktisadın ahlaki ve pedagojik bir çerçeveye yerleştirilmesi çabası, imparatorluğun dağılma tehdidi karşısında kalkınma ile toplumsal bütünleşme arasında bir denge kurmayı hedefler. İktisadi örgütlenmeye yapılan vurgu bu açıdan özel bir önem taşır. Ekonomik aktörler yalnızca üretici, tüketici ya da işveren kimlikleriyle değil, toplumsal ilerlemeye katkı sunan sorumluluk sahibi yurttaşlar olarak kurgulanır. Bu düşünsel çerçeve, “iktisadi vatandaşlık” anlayışının da ilk adımlarını oluşturur. Kavram, bireysel hak ve yükümlülüklerin ötesinde üretim ve bölüşüm ilişkileri ekseninde şekillenen yeni bir toplumsal tahayyülün habercisidir. Osmanlı iktisadi zihniyetini sanayi toplumunun olası getirileri doğrultusunda yeniden kurmaya dönük erken bir girişimi yansıtan ilk bölüm, ilm-i servet kavramını sadece tanıtmakla kalmaz; aynı zamanda bir medeniyet manifestosu niteliği kazanır.

Osmanlı İktisat Düşüncesinde Emegın Metasal Niteliği ve Değeri

İktisat düşüncesine dönemin koşullarında oldukça yenilikçi bir perspektif kazandıran ikinci yazıda, iktisadi olguların gündelik yaşamla kesiştiği alanlar somut örneklerle açıklanır. Bu metin, “hizmet”in iktisadi değer taşıdığına dair farkındalığı görünür kılmayı hedefler. İktisadın gündelik hayatın düzenlenmesinde rehber işlevi üstlenmesi giderek belirginleşirken, klasik üretim ve tüketim ilişkilerinin metalarla sınırlı olmadığı fikri öne çıkar. Bu doğrultuda hizmet ile emegın dolaşım biçimleri tartışmaya açılır.

Hizmetin taşınabilir niteliğe ve iktisadi değere sahip olduğu düşüncesi, dönemin Osmanlı toplum yapısı içinde geleneksel anlayışın sınırlarını aşan özgün bir yoruma karşılık gelir. “*Hizmetin de nakli mümkündür*” ifadesi, hizmetin mallar gibi aktarılabilir olduğunu vurgular; böylece hizmetin farklı coğrafyalar ya da kişiler arasında dolaşabileceği ve ticari bir boyut taşıyabileceği fikri temellendirilmiş olur. Bu çerçevede, o dönemde henüz yabancı olunan “emegın metalaşması” düşüncesi öne çıkarılır. Osmanlı toplumunda üretim faaliyetleri genellikle zanaatkâr mantığıyla yürütüldüğü için emek, gözle görülür ve elle tutulur maddi çıktılarla özdeşleştirilirdi. Bu düşünce biçimi içinde hizmet, soyut yapısı nedeniyle emegın bir ifadesi olmaktan çok toplumsal statünün göstergesi sayılırdı. Ancak burada hizmetin, üretim zinciri içinde yer alan metalar gibi devredilebileceği ve kimi zaman somut mallardan daha yüksek bir toplumsal değer yaratabileceği bir anlayış benimsenir. Bu

bakış açısı, maddi üretimin mutlak konumuna dolaylı bir itiraz niteliği taşır. Toplumun farklı katmanlarında yürütülen ve görünmez kabul edilen işlerin iktisadi açıdan değerlendirilmesi gerektiğine işaret edilir. Ev içi emek, eğitim, sağlık gibi sistematik olarak iktisat literatürüne dahil edilmemiş faaliyetler, açıkça tanımlanmasa da değer üretiminin ayrılmaz parçaları olarak hissedilir biçimde metne yansır. Bu yaklaşım, toplumsal refahı yalnızca iktisadi göstergelere göre değil; yaşam kalitesi, dayanışma ve hizmetlere erişim gibi değişkenlerle birlikte ele almayı önerir. Böylece emek, üretim sürecine harcanan fiziksel güç olmanın ötesinde, toplumsal yapının kurucu unsurlarından biri olarak değerlendirilir. Bu bağlamda servet kavramı da maddi birikime indirgenmiş klasik çerçevenin dışına taşınır; toplumun ortak değerleri, dayanışma biçimleri ve kültürel sürekliliği içinde yeniden anlam kazanır.

Konu, vizyonel bir yaklaşımla açılarak bütüncül bir kavrayışa dönüşür. İhtiyaçların farklılıklar taşıdığı ve bu ihtiyaçların “fayda” ekseninde karşılanabileceği fikri, yazının diğer temel teması hâline gelir. Bu kavrayış okuyucuyu servetin sadece hammadde ya da doğal kaynakların ürünü olmadığı, iş bölümü ve hizmet süreçlerinin de üretim kapasitesine katkı sunduğu sonucuna ulaştırır. Bu bakış açısı, ilk bakışta Adam Smith’in Emek-Değer Kuramıyla benzerlik izlenimi yaratsa da burada öne çıkan tutum Batı’nın mekanik iktisadi zihniyetinden farklı bir hatta ilerler. Söz konusu anlayış, toplumsal refahın güçlendirilmesi ile ahlaki düzenin inşasını esas alan bir bakışla şekillenir. Kavramsal ve eğitsel çerçevede kolektif bilinç unsurları görünür hâle gelirken, servet kavramı bireysel zenginlik fikrinin ötesinde, toplumsal huzurun taşıyıcısı olarak da değerlendirilmeye başlanır. Çünkü burada “fayda” kavramı ekonomik değerle sınırlanmaz; toplumsal ihtiyaçların çeşitliliğiyle ilişkilendirilir (Conway 2015: 6). Böylece toplum tek tip tüketici kitlesiyle özdeşleştirilmektense, farklı gelir grupları, toplumsal statüler ve üretim ilişkileri içinde çeşitlenen bir bütünselliğe kavuşur. Bunun neticesinde, ihtiyaçların karşılanma biçimi de tek düze olmaktan çıkar; bu aşamadan sonra ihtiyaçların temini için üretilen mallar, maddi oldukları kadar sembolik, kültürel ve sosyal değerler kazanırlar.

Sonuç olarak bu bölümde, iktisadi düşüncenin temel unsurları yeniden tanımlanır. Hizmetin metalaşması, faydanın çok boyutlu yapısı, servetin soyut yönü ve toplumsal iş bölümü gibi kavramlar üzerinden yapılan çözümlemeler, dönemin Osmanlı toplumuna iktisatla sınırlı kalmayan kültürel ve ahlaki bir ufuk sunar. Bu çerçevede ekonomik aktörlerin kazanç üretmenin ötesinde toplumsal değer yaratma sorumluluğunu da taşıdıkları düşüncesi öne çıkar. Böylece iktisat, toplumun görünmeyen emek biçimlerini de görünür kılacak bir bakış açısına evrilir. Kuramsal düzlemde değerlendirildiğinde, faydanın çok katmanlı

doğasına yapılan vurgu, Smith’in faydayı tek yönlü tanımlayan yaklaşımına karşılık daha geniş bir toplumsal fayda anlayışını gündeme taşır. Bu yaklaşım, bir kuşak sonra Sabri Ülgener’in *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*’nda ele alacağı geleneksel iktisadi ahlak formunu anımsatan kolektivist fayda anlayışıyla örtüşür ve toplumsal yapının geneline nüfuz eder. Bu değerlendirme bağlamında, Osmanlı iktisat düşüncesinin dönüşümünü anlamlandırmak açısından Mehmet Genç ile Ahmed Güner Sayar’ın çalışmaları da dikkat çekicidir. Tüfekçioğlu (2023: 151) da Genç’in analizlerinin Osmanlı iktisadi yapısının yerleşik kalıplarla örtüşmediği ve sadece Batı menşeli kuramlarla açıklanamayacağı yönündeki iddialarına vurgu yaparak konunun teorik boyutunu genişletir.

Osmanlı Toplum Düzeninde İktisadi Kalkınma ve Verimlilik Arayışları

Batılı ve modern iktisat kuramının Osmanlı’nın iktisadi zihniyetince içselleştirilmekte olduğunun sinyallerini veren tefrikanın üçüncü kısmı, klasik üretim faktörlerinin -doğal kaynaklar, emek ve sermaye- belirleyici rolleri etrafında şekillenir. Ekonomik değerin ortaya çıkışına dair sistematik bir sorgulamanın hâkim olduğu metinde, iktisat ve işletme disiplinleri kompleks bir kavrayışla harmanlanmıştır. Servetlerin yeni dayanağı olan sanayi devrimini teğet geçmenin ve sanayi toplumunun kriterlerinden kopuk bir sosyoekonomik yapıya sahip olmanın dezavantajlarına dair farkındalık iyice açığa çıkarken, -kalkınma ve verimlilik artışı arayışlarıyla- üretim araçlarının etkin kullanımı ve rasyonel organizasyonu, servetin temininde işgücünün fonksiyonelliği, zamanın metalaşması ve mekânın dönüşümü gibi hususlara odaklanılır. Emekleme aşamasındaki -ayrıyeten yabancı sermaye ile azınlıkların tekelindeki- sınai üretimin gelişebilmesi için, -İbret ve Hürriyet’teki yazılarında Namık Kemal ile Ziya Paşa’nın belirttiği üzere- modern bankacılık ve finans sistemi, oturmuş piyasa ilişkileri yahut üretim faaliyetlerini destekleyecek ulaşım altyapısı gibi sermaye birikiminin önünü açacak kurumsal yapılar gerçek anlamda gelişim gösterebilmiş değildi. Bahsedilen olumsuz koşulların farkındalığına değinen metin, toplumsal bir kalkınma reçetesi sunma gayretiyle emek, sermaye ve zamanı doğru yönetme çağrısıdır. Yazının alt başlıkları da bu mantıktaki kalkınmanın dizgelerine ait formülasyonları andırır.

Konuya genel giriş niteliğindeki “*üretim araçları*” başlığı, üretim artışının plansız biçimde çalışmakla vücut bulamayacağının altını çizirken, çalışma hayatının hem rasyonel biçimde organize edilmesi hem de teknolojik adaptasyonun zorunluluğu hususlarında uyarıdır. Zirai üretim ve ilkel el tezgahlarınca şekillenen geleneksel çalışma zihniyeti ile kalıplarının egemen olduğu tarım toplumu için bu tavsiyeler son derece önemlidir. Üretim faktörleri içinde önce doğal kaynaklara değinilir ve “*ürünlerin kaynağı yeryüzüdür*” başlığı,

toprağın, doğanın, hammaddelerin ve diğer fiziki kaynakların üretim sürecindeki belirleyici rolüne işaret eder. Bu, -sermaye ve emeğe oranla- doğal kaynakları önceleyen bir vurgudur. Doğa, Batı'nın kapitalist ufkundaki gibi salt üretim kaynağı olarak sömürüye açılmaz, metin boyunca satır aralarından ontolojik bir farkındalık sızar: İnsan emeği ne denli yoğun olursa olsun, doğayla bütünleşmeden gerçek anlamda bir üretim olası değildir. Toprağın, suyun, madenlerin, iklim şartlarının üretim süreçlerindeki yeri, fiziki olduğu kadar ahlaki ve kültürel olarak da kodlanır. Doğal kaynaklar, üretim esnasında kullanılan yahut tüketilen bir kaynak olmaktan öte üretimin eş aktörü işlevselliğine kavuşur. Doğu toplumlarına özgü olan -ve bu nedenle Batı'nın kapitalist zihniyet yapısıyla kolayca uyum sağlayamayan- bu anlayış, olayları bir bütünsellik temelinde anlamlandırma kapasitesinin ürünüdür. Yine bu bağlamdaki “*emek ve çalışma*” başlığı da emeğin yeniden düşünülmesi gerektiği imasını barındırır. Emek ve çalışma, hem sanayi toplumunun içeriğine özgü biçimde disipline olmuş kas gücüyle karakterize edilir hem de niyet, irade, dikkat, sabır gibi unsurlar üzerinden geleneksel çalışma ahlakına özgü zihniyetin tınlarını taşır. Emek hususunda, sanayi toplumunun karakteristikleri ile Orta Çağ'a özgü lonca düzeninin değerleri iç içe geçer bir anlamda. Geleneksel anlayışın yansıması olan çalışmanın mecburiyet ve alt sınıflara özgü bir meşgale olduğu düşüncesinin yerine emeği bir erdem ve varoluş biçimi olarak yücelten bakış açısı ikame edilir; ayrıca çalışmanın değeri de çıktı miktarından önce sürecin anlamlılığıyla ölçülür. Bu yönüyle, klasik emek değer teorisinin sınırları zorlanır ve verimlilik bir ahlak meselesi hâline dönüştürülür. “*Sermaye*” başlığı altındaysa, üretim sürecinde doğal kaynaklar ile emeğin yanı sıra maddi birikimin rolüne dikkat çekilir. Ancak buradaki nüans noktası, sermayenin geleneksel içerimiyle birikmiş para yahut altın şeklinde algılanmayıp; üretime yönlendirilmiş ve fayda sağlayan bir kaynak formunda karakterize edilmesidir. Sermaye, banka veya bankerlerde durağan biçimde saklanan pasif değerler biçimiyle -Marks'ın kuramsallaştırdığı üzere- ölüdür; önemli olan, harekete geçirilmesi ve toplum için değer üretme enerjisine kavuşturulmasıdır. Bu anlayış, Osmanlı iktisadi düşününde henüz tam olarak yerleşmemiş olan -azınlıkların tekelindeki- girişimci zihniyetin de teorik temellerini atar. Bundan sonra değinilenler, üretim süreçlerine dair sistematik bir bilinç inşa ederek sermayenin nasıl canlandırılacağı ve dinamizm kazanacağı üzerinedir: Üretim sürecinde sarf edilen emeğin verimliliğini artırma yolları konu edilir; ayrıca verimliliği artırma açısından işin gereklilikleri doğrultusunda belirlenmiş rasyonel çalışma saatleri, çalışma alanının uygunluğu, işi en etkin şekilde yapmayı sağlayacak yöntemlerin temini hususlarına dikkat çekilir. Bahsedilenler, iş akışında verimliliğin maksimizasyonunu temel alan ve verimliliği -planlama, organizasyon, yürütme, koordinasyon, kontrol

mekanizması gibi- kriterlere bağlayan işletmecilik anlayışlarına atıf gibidir. Diğer bir deyişle, bir yanda iktisaden Smith’in İş Bölümü ve Uzmanlaşma Teorisi ile Ricardo’nun Emek Değer Teorisi, diğer yanda işletme bilimi özelinde Taylor’un Bilimsel Yönetim İlkeleri ile Fayol’un Yönetim Süreci Yaklaşımı teorileri iç içe geçmiş olur. Tüm bunlara ilaveten genel felsefesi bağlamında metin, iktisat ve işletme odaklı teknik analizler haricinde üretim sürecinin rehabilitasyonuna ilişkin bir toplumsal bilinç oluşturma hedefine de odaklanır; toplumunun geleneksel ataleti ile planlama yetisinin eksikliğini gidermeye yönelik modernist içerimli disiplin çağrısıdır aynı zamanda.

Sonuç olarak, servet özelinde masaya yatırılan üretim süreci, insan-doğa-toplum üçgeninde anlam kazanan bir varoluş biçimi hâline dönüşür. Bu bağlamda da iktisat, sosyal bilimlere ait pozitivist bir disiplin kimliğinin sınırlarını aşarak Osmanlı’nın varlığını ve geleceğini sorgulama biçimi olarak yeniden kurgulanmaktadır.

Adam Smith’ten İlm-i Servet’e: İktisadi Faaliyetin Rasyonelitesi ve İş Bölümünün Önemi

Batı’nın sanayileşmeyle ulaştığı gücün kazandırdığı vizyonla Osmanlı için toplumsal dönüşüm arayışları derinleşmiş ve geleneksel üretim anlayışını modernize etme çabası her şeyin önüne geçmişti. Böyle bir dönemde, üretimin dinamosu görevindeki organizasyonel ilkelerin sorgulanmaya tabi tutulması da kaçınılmazdı. Dördüncü tefrika, “iş bölümü” etrafında üretim süreçlerini yeniden örgütleme ve mevcut yapıya uyarlama idealinin sözcülüğünü üstlenir. Ancak bu iş bölümü anlayışı, bant tipi üretim modülüne has biçimde Smith yahut Ford’un “yabancılaşma” sürecine götüren muhteviyatlarından farklı olarak “ustalık becerisi” ile “liyakat” tınıları taşır. Böylece, her ne kadar üretkenliği maksimize etse de “mekanik” yöntemin içine sıkıştırılmaz; geleneksel lonca sistemine has beşerî çalışma karakteristiklerinin gölgesinin hissedildiği ve bireysel becerileri geliştirmek yoluyla toplumsal katkının elde edildiği bir süreç olarak kavramsallaştırılır. Böylece iş bölümü, toplumsal kalkınmanın pedagojik enstrümanı haline getirilir. Yani, üretim ilişkilerinde verimliliğin anahtarı olan “emek” gerçek değerini -zanaatkar ruhun yansımasıyla- “toplumsal üretim” misyonu içinde kazanır. İş bölümünün üretim süreci haricinde toplumsal yapıya da düzen getirmesi gerektiği düşüncesi, tefrika boyunca farklı vesilelerle yankılanıp duracaktır. Her çalışanın kendi yetkinliğine uygun bir iş icra etmesi, verimlilik kadar bireysel tatmini de artıracaktır. Bu anlayış, çalışma hayatındaki gerginliklerin önüne geçilmesi, toplumsal yapıdaki eşitsizliklerin asgari düzeye çekilmesi ve fırsat eşitliğinin temini gibi

sosyal hedeflerle doğrudan bağlantılı görülür. Bu nedenle iş akışları, maddi üretim hedefiyle sınırlı kalmayıp toplumun yeniden üretiminin moral temellerini de tartışmaya açar.

Dikkat çeken bir diğer unsur, iş bölümüne atfedilen misyonun teknik bağlamı aşır bilgiyle de doğrudan ilişkili bir meseleye dönüşmesidir. “Fen” kavramına yapılan vurgu özel bir anlama sahiptir; fen, bir yanıyla yeni açılan yüksek okullarda dönemin metodik perspektifiyle müfredata dahil edilen doğa bilimleridir, diğer yanıyla da üretim esnasında uygulamaya geçirilen bilgi, yöntem ve tekniklerin bütünleşmiş hali... Dönemin ve Servet-i Fünûn mecmuasının pozitivist tipolojisine uygun bir mantaliteyle, toplumsal ilerlemenin ancak ‘bilgiyle’ mümkün olabileceğinin ve iş bölümünün de bu bilgiyi en etkin biçimde pratiğe geçirecek örgüt düzenine göre tasarlanma zorunluluğunun altı çizilir. Bilgi, emek ve sermayenin ortaklığında, verimlilik artışı artık kaçınılmaz olacaktır.

Yazının devamı olan altıncı tefrikada, yazı günümüzün işletme kitaplarına has bir bağlam kazanır. İş bölümünün klasik göstergelerinden “miktar”, “kalite”, “hız”, “yalınlık”, “tasarruf”, “zaman kullanımı” kavramları ışığında ve günümüzdeki karşılıkları “hizmet geliştirme”, “ürün çeşitlemesi”, “iş entegrasyonu”, “çalışan yetkinliği”, “kariyer yetkinliği” olan alt başlıkların altında, üretimin rasyonelleştirilmesi ve çalışanların üretim faaliyetleri içinde yeniden konumlandırılması konularına değinilir. Ama bu değerlendirmeler, *Ulusların Zenginliği*’nde yer alan kuramın birebir aktarımından ibaret değildir; Osmanlı’nın üretim tarzı ile toplumsal yapısının dinamiklerine ilaveten modernleşme arzusu bağlamında yeniden harmanlanarak özgün bir yoruma kavuşturulur.

Bireylerin geçimlerini sağlamak için piyasadaki herhangi bir işle meşgul olmaktansa en iyi yaptıkları işe yönelmeleri teklifi, erken dönemli işgücü optimizasyonu ilkesinin de öncülüdür. İş bölümünün toplumsal düzlemdeki yansımasıysa, ekonomik verimlilik haricinde kültürel çeşitlilik ile toplumsal örgütlenmenin bütünlüğü bağlamlarında bir fonksiyonelliğe yol açar. Farklı meslek gruplarının ortaya çıkışı, iş kollarında uzmanlaşmaya gidilmesi ve zamanla bunların toplumda saygınlık belirtisine dönüşmesi, nihayetinde toplumsal açıdan bu sefer dikey değil yatay toplumsal hareketlilikleri doğuracaktır. Bunun sosyolojik anlamı, geleneksel Osmanlı toplum yapısının karakteristiklerinden “zümre” tipi toplumsal tabakalaşmanın yerini -performans ve yetkinliğe dayalı biçimde- modern topluma has “sınıf” tipi tabakalaşmaya bırakması olacaktır. Bu noktada iş bölümünün etik ve ahlaki bir boyut kazandığını görmek gerekir. Çalışma yaşamında liyakat, adaleti ve toplumsal huzuru besleyen bir anlayıştır. Bu etik boyut, modern toplumsal sözleşme arayışlarının yansıması olarak kabul edilebilir. Her bireye ayrı bir değer katan ve onu üretim sürecinin

vazgeçilmez parçasına dönüştüren süreç, çağdaş toplumlara özgü vatandaşlık bilinciyle bağlantılıdır. Bu minvalde verilen “*piyano yapmak için 36 farklı iş, saat yapmak için 40 farklı iş ve pamuklu ürünlerde ise 100’den fazla farklı becerinin gerektiği*” örnekleri, Smith’in (2006: 11) ünlü toplu iğne örneğinin adaptasyonudur.

İş bölümünün teknik yönleri teorik düzeyde açıklanırken, toplumsal uygulama biçimleri de arka planda doğru okunmalıdır. Örneğin zanaatkarın üretim tarzı ile büyük imalathaneler arasındaki fark, ölçek ekonomisi kadar organizasyon yapısıyla alakalıdır. Lonca sisteminin usta-kalfa-çırak ilişkileri geleneksel iş bölümünün örnekleridir, oysa yeni sistem getirdiği modernizasyon ışığında yeniden konuşlanmayı gerektirir. İş bölümünün bilgi üretimiyle ilişkisi önemli bir ayrıdır. Her meslek kolu zaman içinde kendi bilgi birikimini üretecektir. Bu bilgi birikimi hem mesleki tekniklerin gelişimine hem de eğitim süreçlerinin kurumsallaşmasına imkân tanır. Böylece iş bölümü, bilgi ve beceri aktarımının taşıyıcısı haline gelir.

Kısacası toplumsal huzurun, bireysel gelişimin ve ekonomik etkinliğin temel yapı taşı kabul edilen iş bölümü, toplumun yeni bir kalkınma anlayışına yönelmesinin gerekliliğini derinlikli biçimde tartışmaya açarken, konuyu teknik bir mesele olmaktan çıkarıp memleket meselesi olarak kavramsallaştırır.

Meşrutiyet’in İktisadi Perspektifinden Sınıf, Sermaye ve Gelir Adaleti İlişkiselliği

19. yüzyıl sonu Osmanlı toplumsal zihniyeti, siyasal boyut haricinde sosyoekonomik yapı düzeyinde de büyük bir dönüşüm arayışına işaret eder. Meşrutiyet’in ilanıyla aydınlar, meclis, anayasa ve temsil gibi politik terimlerden daha fazlasının arayışına girerek üretim, gelir, mülkiyet, sermaye, emek kavramlarını tartışma zeminine çekmişlerdir. Bu içeriklerin toplumsal tabakalara yayıldığı esnada, dönemin iktisadi meselelerine entelektüel bir açıklıkla yaklaşmayı amaçlayan tefrikanın altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu bölümleri, teorik iktisat bilgisi içeren öğretici metinler olmanın ötesine geçerek toplumun zihniyet dönüşümünü belgeleyen -gelir dağılımında adalet, üretim, emek ve sermaye gibi- kavramları yeniden kurmayı hedefler.

Bu dört yazıyı bütünsellik içinde tetkik ettiğimizde, “*servetin nasıl oluştuğu*” ve “*kimler arasında veya hangi ilkeler doğrultusunda bölüşüleceği*” hususları ana omurgayı oluşturur. Asıl olan nokta, bu iki sorunsalın iktisadi rasyonalite kısılcasına takılıp kalmaması ve ahlaki, kültürel, hatta psikolojik boyutlarla analiz edilmesidir. Bu minvalde ortak tema,

“sermayenin teorik temelleri”, “sermayenin finansmanı ve üretim faktörlerinin payının belirlenmesi”, “üretim sonucu oluşan gelirin dağıtım ilkeleri” hususlarında kristarilize olur.

Sermayeyi, üretime tahsis edilmiş ve faydayı merkeze alan bir araç sayan altıncı bölüm, Osmanlı iktisat literatüründe bir ilke imza atıp ikili ayrıma gitmiştir: Bağlar, dükkânlar, atölyeler gibi unsurlardan oluşan “sabit sermaye/varlıklar” ile günlük işletme giderleri, hammaddeler, ara mallardan oluşan “dönen sermaye/varlıklar”. Klasik iktisat kuramlarından doğrudan izler taşıyan bu ayrımın asıl özgünlükse, konunun toplumsal sorumlulukla ilişkilendirilmesinde yatar: Sabit sermaye, genellikle demirbaşlar ve mekanla bağıntılıdır; dönen sermayeyse, insan emeği, iş zekâsı, zaman planlaması ve pazarla. Bu yüzden her ikisi de sahibi için olduğu kadar toplum için de farklı anlamsallıklara sahiptir.

Yedinci ve sekizinci bölümde servetin dağılımına odaklanılarak, üretim sürecine dahil olan dört ana unsurun -emek, toprak, sermaye, devlet- servet üzerindeki payları tartışılır. Bunların her biri belli bir gelir biçimiyle özdeşleştirilir: Emek için ücret, toprak için kira, sermaye için faiz ve devlet için vergi. Bu sınıflandırma, toplumsal meşruiyetin iktisadi temelleri üzerine bir düşünme eylemidir. Her pay, iktisadi olduğu kadar ahlaki bir hak talebidir: Emek, üretime doğrudan katkısı varsa ücret alır; sermaye, üretimi kolaylaştırıyorsa faiz elde eder; toprak, üretime açılmışsa kira getirisi meşrudur; devletse, adaletli biçimde ve hizmet için harcanacak vergiyi talep etme hakkına sahiptir. Ayrıyeten bir diğer ayrıntı, servet kavramının mülkiyet yanında katkı değeriyle de ilişkilendirilmesidir. Yani bir unsurun servetten pay alması, onun sahipliğinden öte işlevine ve dönüşüm yaratma kapasitesine bağlıdır. Bu anlayış, bir bakıma klasik mülkiyet fikrine saldırı niteliği de içerir. Servet, meşru birikime ilaveten üretkenlik ve fayda temelinde değer kazanmaktadır. Böylece mülkiyet, toplumsal sorumlulukla koşullandırılmış bir hak olarak ‘yeniden’ tanımlanır; servetse, mülkiyetten öte, işleyen bir düzenin sonucuna ve topluma geri dönen bir döngüye evrilir.

Sekizinci bölümde bu çerçevenin toplumsal boyutu bir parça daha genişletilerek, üretim sürecinde her bir bileşenin hakkı olduğuna vurgu yapılır. Üretici, emektar, sermayedar, toprak sahibi ve devlet, her biri üretim zincirinde farklı roller üstlenir ve buna uygun gelir elde eder. Bu yaklaşım bir yandan sınıfsal yapıları belirginleştirirken, diğer yandan bu yapıların toplumsal bir denge içinde var olması gerektiği düşüncesini barındırır. Yani servet hem bireysel bir kazançtır hem de toplumsal bir uzlaşmanın ürünüdür. Toplumsal adalet ise, bu uzlaşımın dengesi korunduğu sürece mümkündür. Ayrıca, yazıdaki tüm hayatını çalışmaya adayıp bir hatadan ötürü her şeyini kaybeden sermayedar örneği, üretim sürecindeki “risk” unsuruna atıftır. Kâr, artık girişimsel zekâ yanında belirsizliklerle baş

edebilme becerisinin mükafatıdır. Bu nedenle, kâr dört bileşene ayrılır: Yönetici gideri, faiz, sigorta bedeli ve ihtiyat akçesi. Bu formülasyon, kârı rasyonelleştirirken, kazancı da ahlaki ve işlevsel bir zemine oturtur. Böylece kazancın tesadüfi yahut da spekülâtif olabileceği gibi, organizasyonel rasyonalite ile sorumluluk alma cesaretine de dayanması gerektiği savunulur.

Dokuzuncu yazıysa, ücret konusunun derinlerine inerek emek sahibinin aldığı maaşın görünür ve gerçek değerleri arasındaki farka dikkat çeker. “Reel ücret” ile “nominal ücret” arasındaki ayrım, çalışanın kâğıt üzerindeki geliri haricinde asıl alım gücüne, geçim koşullarına ve sosyal güvenlik yelpazesine dair erken bir farkındalığın izlerini taşır. Bu yargı, emeği üretime bağlı tutan sosyal bir bağ olarak, iş gücünün piyasada metalaşmasına karşı bir savunudur. Bu, dönem aydınlarının emek bilincine sahip olduğunun ispatı sayılabilir; zira Servet-i Fünûn dergisindeki tefrikalardan bir diğeri de “sosyalizm” başlığı altındaki değerlendirmelerdir.

Kısacası sermaye, üretimin girdisi olmanın dışında hem zaman hem de bilinçle şekillenen bir toplumsal güç olarak görülür. Sermaye koymak -yani yatırım yapmak- mali bir işlemle kısıtlı kalmayıp, bir karar süreci, bir öngörü, bir sorumluluk ve bir niyet eylemidir. Üstelik bu eylemin, ahlaki ve iktisadi sonuçları vardır. Sermaye, eğer üretime yönelirse faydalıdır; spekülasyona meylettğindeyse toplumsal adaleti zedeleyecektir. Bu ayrım, iktisat ile ahlak arasındaki sınırların silikleştiği noktaya referanstır. Sermaye sahibinin “her an her şeyi kaybedebileceği” örneğiyle dile getirilen risk vurgusu da sonraki yıllarda Schumpeter’in kuramsallaştıracığı tüccar ile girişimci arasındaki ayrımı akla getirir. Dört yazı genelinde, Batı’da olduğu gibi sadece ekonomik faydayla yetinilmeyip ahlaki bir öğreti, toplum vizyonu ve yurttaşlık bilinci inşası kendini gösterir. İktisat, nominal değerlerle örülü anlamından sıyrılıp sorumluluk bazında kabul görür. Servet, emek, sermaye, vergi ve kâr gibi kavramlar, muhasebe cetvelleri yanında toplumun vicdanında da karşılık bulur. Osmanlı aydını, Batı’dan ithal edilmiş vahşi kapitalizmi içselleştirmemiştir; kendi kültürel mirası ile toplumsal dokusuna uygun şekilde adalet temeline yaslanan bir iktisadi düzenin tahayyülü içindedir. Servet, kazanılan bir değer olmaktan çıkıp, paylaşılması ve yönetilmesi gereken bir sorumluluğa dönüşmektedir.

“İlm-i Servet” Panoramasındaki İş Düzeni: Kârın Meşruluğu ve Ücretin Hakkı

Kâr payı meselesine odaklanan onuncu yazı, üretim sürecinin yalnızca emeğe indirgenerek düşünülmesinin hatalı bir bakış açısı olacağından hareketle, geleneksel iş gücü anlayışını aşan bir çerçevede sermaye ve kâr payı arasındaki ilişkiselliğe vurgu yapar. Dönemin

mantalitesi baz alındığında, Osmanlı'nın hala ağırlığını hissettiren ve geleneksel esnaf-lonca sistemine yaslanan üretim düzeninde tam kavranamamış olan kâr ve ücret ilişkisi gündeme taşınmıştır. Bugünün kavramları ışığında, “emek değer teorisi” ile “finansal risk yönetimi” arasındaki dengeyi kuracak bir sistemin gerekliliği de bir diğer tartışma konusudur. Bu mesele, Tanzimat sonrası Osmanlı entelektüel tahayyülünde sık sık gündeme gelen “kalkınma” hususunun iktisadi derinliğini yansıtan bir ifadedir.

Ulusların Zenginliği temelinde Smith'in kuramını merkeze alan yazı, -mesleki statü, iş tanımı, liyakat düzeyi, çalışanların oryantasyonu, işin sürekliliği, güvenlik ve risk faktörleri gibi- sanayide ücretlerin artıp azalmasına etki eden sebeplere eğilir. Bunları açıklarken “kâr payı”, “sanayi”, “banka”, “kıymetli madenler” alanlarından verilen örnekler, Batılı iktisat kuramlarını toplumsal yapı bağlamında yorumlama uğraşısıdır. Özellikle risk oranı yüksek ve emek yoğun işlerin ücret politikasında ayrıştırılmaları gerektiği saptaması önemlidir. Bu, geleneksel imalathaneler ile aile şirketleri etrafında örgütlenmiş üretim yapısından dolayı çalışma hayatında gerçek anlamıyla kavramsallaştırılamamış olan iş bölümü düşüncesinin ahlaki temellerle meşrulaştırılmasına dönük bir zihniyet inşasıdır. Osmanlı'nın geleneksel iktisat tahayyülünde elde edilen gelirlerin meşruiyeti çoğunlukla zanaat ve emek sayesinde vücut bulmaktaydı; oysa burada sermaye sahipliği, sorumluluklar çerçevesinde tanımlanarak bir iktisadi aktör hâline getirilir. Sermayenin zenginliğin kaynağı olduğu kadar üretim sürecinin sürdürülebilirliği açısından da kritik bir unsur olarak sunulması, o dönemde yaygınlaşmamış olan “yatırımcı” kimliğinin sezgisel biçimde inşa edildiğini gösterir. Bu yaklaşım, sabit gelirli memurluktan veyahut geçimlik esnaftan farklı olarak, sermayeyi devreye sokarak iş gücünü çoğaltma ve süreklilik sağlama kabiliyetine vurgu yapar.

Sonuç olarak, sermaye ve ücret ilişkisini üretim sürecinin merkezine yerleştirerek Osmanlı iktisat düşüncesinde klasik zanaatkâr etiğini aşan bir kavramsallaştırmaya öncülük edilir. Yazının asıl gücü, Smith'in kavramsal çerçevesini Osmanlı toplumuna tercüme ederken onu doğrudan kopyalamamakta; tersine kendi toplumsal ihtiyaçları ve değerleriyle yorumlayarak özgün bir iktisadi düşünce alanı kurmaya çalışmasıdır.

Osmanlı İktisat Paradigmasının “Servet” Algısında “Değer”in Temellendirilmesi

Klasik iktisat kuramının temel ilkelerinden mübadele konusunu işleyen on birinci bölümde “*Servet elde etmek için birinci araç, mübadeledir; yani elimizdeki malı verip ihtiyacımız olanı alırsak ve böylece servet sahibi oluruz*” tanımı, servet sahibi olmanın ilk adımını

mübadele çerçevesinde analiz eder. Yazının ana fikrini oluşturan bu ifade, dönemin zihinsel çerçevesini çözümlemek için bir anahtardır. Böylece, klasik üretim temelli iktisat modelleri göz ardı edilmeden değerin dönüşümü ve değerin ortaya çıkışı meselesine odaklanılır.

Metnin arka planında, toplumun iktisadi zihniyet kalıplarına ilişkin önemli bir sorunsal yatar. Servet, üretimden ziyade var olanın yeniden biçimlendirilmesiyle ilişkilendirilir. Burada maddi değişim aracı olan mübadele, “değer”in toplumsal ve psikolojik anlamının yeniden tayini sürecidir. Temel varsayım, değerin karşılaştırmalı biçimde “fayda”ya dayalı göreceli bir içerime sahip olduğu fikridir. Bu bağlamda tüccar hem ticaret yapan hem “değer üreten” faildir. Bir nesnenin “değer” özelliği kazanması için üretilmiş olması yeterli değildir, ayrıca tüketicilerin gözünde bir ihtiyaca da karşılık gelmesi gerekir. Bu düşünce, Osmanlı’nın iktisadi zihniyetinde yeni yeni yer edinen “tüketici talebi” ile “piyasa mantığının” entelektüel ifadesidir. Vurucu nokta, değerin ilişkisel bir yapı olduğu çıkarımıdır. Değer, zaman, mekân ve ihtiyaca göre değişkenlik gösterir; bu bağlamda toplumun geleneksel üretici karakteristiğinde hala yabancı olan “ticari değer” kavramı, modernist bir düzeyde tartışmaya açılır. Değer, mübadeleyle görünür hale gelir; bir şeyin değeri, onu talep eden ve onun için bir karşılık ödemeye hazır olan biriyle karşılaştığında ortaya çıkar. Bu anlayış, doğrudan Osmanlı toplumunun içsel gerilimlerine temas eder; zira değerin bu şekilde göreceli olması, toplumun geleneksel, durağan ve hiyerarşik yapısıyla örtüşmez. Osmanlı’da “fayda” genellikle ahlaki veya toplumsal ölçütlerle değerlendirilirken, burada fayda bireyin menfaatine dayalı bir ölçüye indirgenmektedir. Yani, dolaylı olarak toplumda üretim kadar tüketimin de meşrulaştırılması gerektiği iması vardır. Bir malın birilerinin işine yaradığı için değerli olduğu fikri, “marjinal fayda teorisi” ile ilişkili olarak klasik Osmanlı üretim etiğinin ötesine geçen bir önermedir. Dikkat çeken unsurlardan biri de servetin sadece “nicelik” veya “birikim” olarak görülmemesi ve değeri dönüştüren bir sistem olduğu açıklamasıdır. Böylece durağan bir mülkiyet biçimi algısından bağımsız şekilde, mübadele sürecinde sürekli yeniden şekillenen bir değer zincirine karşılık gelir. Bu, toplumun mülkiyeti kutsal ve dokunulmaz gören anlayışına karşı, değerin akışkanlığı ve servetin devinimi üzerine kurulmuş modernist bir perspektifi temsil eder. Nihayetinde, Osmanlı’daki iktisat anlayışının çağa ayak uydurmaya gayret ettiği, geleneksel ahlaki içerimlerinden bağımsız biçimde ilişkisel bir değer yapısına doğru evrildiği sezilir satır aralarından. Bu zihinsel kırılma sonucunda değer, nesnelerin içkin özelliği olmaktan çıkar ve tüketiciler arasındaki bağın bir sonucu olarak algılanmaya başlanır. Böylece ahlaki yükümlülük bağlamından sıyrılıp; toplumsal etkileşimin sonucuyla bağlantılandırılır. Bu,

kapitalist piyasa yapısına geçişin teorik olduğu kadar zihinsel düzeyde de başladığını göstermektedir.

Osmanlı iktisadi düşüncesinde oldukça soyut bir karakteristiğe sahip olan “değerin” analizi bir sonraki yazıda da devam eder. Değeri çevreleyen düşünsel hat, bir yandan emek, fiyat, arz-talep kavramlarıyla örülürken, öte yandan -değerin görelî doğasını vurgulamak için seçilen ve halkın değer anlayışını şekillendiren- buğday, arpa, pirinç gibi gündelik hayata ait temel gıda maddeleri sayesinde okuyucunun idrakinde somutlaştırılmaya çalışılır. Giriş cümlesinde belirtilen “*O hesabca kıymeti takdir eden eşya kısmındaki miktardır*” ifadesinin ortaya koyduğu gibi, değer mutlak bir ölçü birimi olmaktan çıkar ve diğer ürünlerle kurduğu ilişkisellik vasıtasıyla anlam kazanan bir mübadele unsuruna dönüşür. Bu yaklaşım, Osmanlı’da hâkim olan “fiyatın fitri yapısı” yahut “değerin içkinliği” gibi geleneksel ön kabulleri yıkma ve onların yerine modern iktisadın öğretilerini geçirme peşindedir. Böylece “değer” sabit ve mutlak olmaktan çıkacak, koşullara bağlı bir değişkenlik içinde arz-talep dengesi merkezinde oluşmuş bir sonuca dönüşecektir. Bir tablo vasıtasıyla açıklanmaya çalışılan mekanizma, Meşrutiyet dönemindeki bir dergide Batılı iktisat politikalarına ait kavramsal çerçevenin toplumca içselleştirilme uğraşlarının açık göstergesidir. İktisadi bir değişken olan arz ve talep, tüketim alışkanlıkları ve değer yargılarıyla ilişkili toplumsal refleksler şeklinde sunulur.

Paranın Kıymeti ve Meşruiyeti: Osmanlı’da İktisadî Temsiliyetin Politik Krizi

Tefrikanın son iki yazısı, iktisadi düzenin başlıca unsuru olan parayı hem teknik bir araç hem de sosyokültürel bir temsil biçimi olarak değerlendirir. Paranın değeri, işlevi, içeriğindeki madenler ve toplumsal güvenle olan ilişkisi bütünlüklü bir biçimde tetkik edilir.

Öncelikle, paranın işlevi ile mübadelenin mantığı karşılaştırılır. Paranın önemini vurgulamak amacıyla, doğrudan ürün mübadelesinin zorluğu bir örnek üzerinden verilir: İhtiyaç duyduğu dürbünü elindeki kitapla değiştirmek isteyen kişi, bu eşleşmeyi sağlamak için ciddi bir zaman ve enerji harcamak zorunda kalacaktır. Bu, hem insani ihtiyaçlar ile piyasadaki ürünlerin çeşitliliğine hem de mübadele zemininde taleplerin karşı karşıya gelme ihtimalinin zorluğuna örnektir. Para, bu eşleşmenin rastlantısallığını ortadan kaldırıp; arz-talebi, zaman ve mekân engellerinden kurtarır. Aynı zamanda para, değerın soyut temsilcisidir. Bu perspektif, geleneksel Osmanlı iktisat anlayışına meydan okumadır. Değer, fiziki niteliklere yahut sabit fiyatlara göre tayin edilmekten çıkar ve toplumsal talep,

ihtiyaçlar, tüketici algısı ya da piyasadaki dolaşımına göre şekillenmeye başlar. Kısacası, toplumun zihninde inşa ettiği değer anlayışını dönüştüren bir simgeye dönüşür.

Devam yazısında, bu kuramsal yapı daha da derinleştirilir. İlk olarak, soyut bir temsil aracı olan paranın maddi bir değer olarak hangi madenlerden oluştuğuna ve ne tür niteliklere sahip olması gerektiğine yoğunlaşılır. Altın, gümüş, tunç, çinko, bakır gibi madenlerin para olarak kullanılabilirlikleri hususunu müzakere eden yazı, değerın arz-talep haricinde dayanıklılık, nadirlik ve toplumsal güvenle bağlantısına değinir. Ardından da, “mağuş para” -yani düşük ayarlı veya taklit edilmiş sikke- meselesi gündeme gelir. Bu, iktisadi bir sorundan veya teknik bir tartışmadan çok daha fazla bir anlama sahiptir, çünkü dönem itibarıyla son derece hassas olan bir soruna parmak basar: Ahlaki ve siyasi çürümeye! Para, Batı’da olduğu gibi Osmanlı’da da devletin itibarıyla doğrudan ilişkili olduğundan, -halkın alım gücüne etkisi haricinde- devletin meşruiyet zeminini de tartışmaya açan bir semboldür. Bu noktada oluşacak soru işaretleri, devlet otoritesi ile birey arasında inşa edilen güven ilişkisinin altını oyar. Paranın değerinden şüpheye düşülen bir sistemde, ekonomik işlemlerin sekteye uğraması bir yana güven, sadakat, düzen, adalet gibi temel toplumsal bağlar da sarsılacaktır. Karşı karşıya kalınan enflasyonist krizler, kullanılan metallerin ayarında oynamalar ve sikke ıslahlarının alt metnini oluşturduğu para konusu, toplumsal ahlak ile siyasal istikrar düzlemine kolayca sirayet eder. Kısacası yazı, teknik verilere boğulmak yerine, paranın kendisine yönelik algı, kabul ve itibarla bağlantılarını fark etmeye davet eder okuyucuları.

Her iki metnin birlikte düşündüğü asıl soru şudur: Para neye dayanır? Sadece madenlere mi yoksa toplumsal etkenlere mi? Bu soruların cevabı tereddütten uzaktır; çünkü para, toplumun ortak mutabakatı, güveni ve kabulü varsa değer arz eder. Onun değeri, metalaşmış somut biçimselliğinden çok sosyal bir kurum olduğundan kaynaklanır. Böylece klasik servet ve değer anlayışından, modern iktisat düşüncesine geçişin hem ilgili araçlar hem de anlayışla mümkün olduğu sonucuna ulaşılır.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu’nun paradigmatic bir eşikten geçtiği ve eskiyi ardında bırakıp yeniyi kucaklama çabalarının yaşandığı sancılı bir dönemde, Servet-i Fünûn -henüz edebi bir karakteristiğe bürünmemiş ilk döneminde- bilimsel ağırlığa sahip entelektüel bir sorgulama mecrası rolünü üstlenmiştir. Bu çalışma, derginin tarihinde ayrıcalıklı bir yere sahip olan “İlm-i Servet” tefrikası yoluyla, dönemin aydınlarının iktisadi tasavvurunda ekonomik

meselelerin ne denli derinden kavrandığını ortaya koyma amacını taşır. Söz konusu tefrika, sıradan bir iktisat metni şeklinde okunmamalıdır; çağdaşlaşma sancılarının imparatorluk coğrafyasındaki yankılarını, özgün bir senteze ulaşma arayışlarını ve bir medeniyetin iktisadi temellerini yeniden inşa etme iradesini sembolize etmektedir. Ayrıyeten, dönemin ansiklopedik bilgi verme eğilimiyle iktisadi kuram ve kavramları Batı'dan olduğu gibi aktaran bir metin de değildir; bu yazılar, Osmanlı modernleşme sürecinde iktisadi aklın ne şekilde inşa edildiğini anlamamıza imkân tanıyan düşünsel belge niteliğindedir. Bunlarda iktisadi, toplumsal, siyasal ve kültürel bir dönüşümün alt yapısı hazırlanmıştır; bu kuramlara ait içerik yerel bağlamda yeniden üretilmiş, dönüştürülmüş ve içselleştirilmesi için büyük emek sarf edilmiştir. Kısacası, Osmanlı toplumunda hâkim olan ekonomik zihniyetin eleştirel biçimde dönüştürülmesini hedefleyen erken bir bilinçlenme sürecinin yansımasıdır. Modern iktisat kuramının Osmanlı entelektüel evrenine girişindeki bu eşik metinlerde, Smith ile Ricardo arasında zikzak dokuyan liberal içerimli klasik iktisat kuramı, Osmanlı toplumunun üretim, emek, sermaye ve mübadele gibi temel olgularla kurduğu tarihsel ilişki çerçevesinde yeniden kurgulanmaktadır. Bu bağlamda, iktisadi düşüncenin Batı'dan ithali şeklinde algılanmamalıdır bu görüşlerin Osmanlı'nın toplumsal gerçekliği ile zihniyeti bağlamında yankılarının ölçüldüğü düşünsel bir laboratuvarlardır.

Tefrika, iktisadi ruhsuz sayılar ve mekanik hesaplamalar cenderesinden çıkararak, bir medeniyetin kalbi ve bir toplumun ana direği olarak inşa etme çabasındadır. Yazıların geneli değerlendirildiğinde, iktisadın ticari işlemlerin seyir defteri ve muhasebesi şeklinde bir algıyla sınırlı kalmaması gerektiğinin özellikle altı çizilirken, bir ulusun ayakta kalmasının, refahının ve toplumsal bağlarının temel taşı olduğu vurgusu ön plana çekilmektedir. Dönem itibarıyla Batı'da son derece popüler olan iktisat biliminin Osmanlı düşüncesinde teknik bir araç olarak kabul görmeyip, bilakis ahlaki, kültürel ve siyasi bir yeniden yapılanmanın anahtarı olarak nitelendirildiğini güçlü bir biçimde göstermişlerdir. Modern iktisadi prensipleri hem içselleştirip hem de toplumun özgün irfan ve medeniyet birikimiyle harmanlama çabası, tefrikanın düşünsel zenginliğini daha da pekiştirmektedir. Bu entelektüel duruş, dönemin aydınlarının pasif alıcılar olmadığının ve Batı'dan gelen bilgiyi kendi süzgeçlerinden geçirerek özgün yorumlara kavuşturduklarını da ortaya koymaktadır.

Örneğin “sermaye” kavramı, basit bir maddi birikimin niceliği üzerinden tanımlanmaz; toplumsal güvenin, geleceğe dair ortak bir vizyonun ve iş birliğinin timsali olarak da ele alınır. Emek ve sermayenin birlikteliği, üretim kapasitesini artıran bir mekanizmanın cenderesine sıkışıp kalmamıştır; toplumsal uyum ve iş birliği zemininde bir

işlevsellik kazanır. Bu, sermayeye toplumsal bir görev yükleyen insani bir perspektifi açığa çıkarır. Söz konusu yorum, kapitalizmin Osmanlı toplumuna adaptasyonunda iktisadi unsurlar yanında toplumsal ve ahlaki değerlerin de devreye girdiğinin göstergesidir; burada, Batı’daki “laissez-faire” yaklaşımlarından ayrışan bir Osmanlı sentezi oluşturma uğraşısı özellikle dikkat çeker. Benzer şekilde “değer” kuramıyla ilgili tartışmalar, tefrikanın entelektüel derinliğini en iyi hissettiren alanlardan biridir. Değerin, harcanan emek kadar bir nesnenin kişiye sağladığı faydadan türediği görüşü, o dönemde Batı’da ivme kazanan marjinal fayda kuramının içerdeki ilk yankılarından biridir. Aydınların hem “değer”in sübjektif karakterini kavrayabildiğini hem de malların değerinin üretim maliyetleri kadar tüketicilerin öznel ihtiyaçları ve onlardan sağladıkları faydayla şekillendiğini idrak ettiklerini gösterir. Böylesi bir anlayış, iktisadın klasik emek-değer teorisinden ayrışarak, daha dinamik ve tüketici odaklı bir iktisadi perspektifin kapısını aralar. Para konusunun ele alınışı da son derece geniş bir çerçevededir; özellikle “mağşuş” para meselesine değinilmesi, Osmanlı’nın yaşadığı ekonomik sarsıntıların, mali krizlerin ve finansal istikrarsızlığının entelektüel yansımalarını gözler önüne serer. Bu tartışma, parayı iktisadi alanla sınırlamayıp politik boyutta bir misyon yükler; değişim aracı kalıbının dışına çıkıp toplumsal güvenin, devletin saygınlığının ve genel ekonomik sağlamlığın göstergesi olduğunu kavramış modern zihin yapısıdır burada kendisini gösteren.

Sonuç olarak “İlm-i Servet” tefrikası, Osmanlı aydınlarının Batı’nın iktisadi düşünce dünyasına sadece sadık bir takipçi olarak yaklaşmayıp, aksine bu düşünceleri kendi bağlamlarına adapte etme, yorumlama ve mevcut sorunlara çözüm arama gayretinde olduklarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Tefrika, bir dönemin ve aydınlarının entelektüel uyanışını, iktisadi bir medeniyet inşası aracı olarak görme arzusunu ve değişen dünya düzeninde ayakta kalma çabalarını barındırır. Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisadi zihniyetin inşa sürecinde Servet-i Fünûn sayfalarından yansıyan bu tartışmalar, akademik bir inceleme konusu olmaktan ziyade, kültürel ve toplumsal dönüşümün aynasıdır; geleceğe dair umudu, yeniden doğuşu ve bir medeniyetin kendi iktisadi kaderini yazma arzusunu fısıldar.

EXTENDED ABSTRACT

This study explores the ideological and intellectual function of the “İlm-i Servet” series, published in *Servet-i Fünûn* between 1891 and 1892, in the broader context of the formation of Ottoman economic mentality. The series represents a formative phase in the Ottoman transition toward modern economic thought, where classical liberal economic theory intersects with indigenous social values and intellectual frameworks. Rather than merely

transplanting Western economics, the “İlm-i Servet” texts reflect a conscious effort to reinterpret core economic concepts -such as labour, value, capital, exchange, and utility- in light of Ottoman socio-cultural realities and moral paradigms. This extended abstract offers an intellectual reconstruction and interpretive critique of this foundational attempt to integrate economics into the Ottoman cognitive universe.

The emergence of economic discourse within the Ottoman intelligentsia during the late 19th century occurred amid a multidimensional crisis, where administrative reforms, fiscal challenges, and the influx of European capital prompted a reconsideration of economic knowledge. Within this landscape, the “İlm-i Servet” series served as both a pedagogical and ideological intervention. The articles were framed not simply as instructional narratives but as efforts to instil a new way of thinking about economic agency, public rationality, and social responsibility. Written in a didactic tone and published serially for a semi-literate audience, the series constitutes a rare example of how modern economic ideas were domesticated through moral discourse and adapted to the language of civilisation, virtue, and collective progress.

At its core, the series argues that economic thought is not merely a technical enterprise but a civilisational necessity. By equating economics with moral formation and civic consciousness, the author introduces a paradigmatic shift from a pre-modern, status-based economy to a dynamic, value-generating social order. This transformation involves reconceptualising labour not simply as toil, but as the embodiment of ethical contribution; conceptualising wealth not as passive possession but as socially productive capital; and framing utility not only as material gain but as the maximisation of communal well-being. The Ottoman intellectual is here redefined not as a passive recipient of imported knowledge, but as an active translator and moral guide capable of articulating a distinctive economic rationality within an Islamic and Ottoman milieu.

This abstract further examines how the serialisation of economic content contributed to the public pedagogisation of economics. The articles frequently adapted classical economic principles from Adam Smith, David Ricardo, and John Stuart Mill, yet did so through a filtered epistemology that resisted mechanical adoption. For example, Smith’s theory of the division of labour is reframed within the ethics of social cohesion and vocational responsibility. Ricardo’s labour theory of value is infused with moral considerations regarding the legitimacy of income distribution. The utilitarian calculus of Mill is transformed into a discourse of social harmony and just reward. In each case, classical

principles are not rejected but refashioned to suit the civic and moral expectations of a society in transition.

A major theme of the series is the moralisation of economic life. Wealth accumulation, investment, and consumption are all subjected to ethical scrutiny. Wealth is no longer merely a sum of gold or silver, but a reflection of a society's moral economy. The value of labour is assessed not only in terms of productivity but in its contribution to social cohesion. Capital is discussed as both a productive resource and a moral trust. The texts underline that without an ethical foundation, economic growth is hollow, and without social responsibility, profit degenerates into exploitation. These reflections offer a prescient critique of unregulated capitalism, advocating instead a civic humanist economics where prosperity is defined by collective flourishing.

In its epistemological stance, the “İlm-i Servet” series exemplifies an early form of economic disciplinisation in the Ottoman world. It seeks to institutionalise economic thinking not just in schools or official curricula, but in the public imagination. The use of simplified yet philosophically laden language, the repetition of core concepts, and the structured exposition of economic relationships all point to an attempt at mass cognitive restructuring. The author does not assume an economically literate readership; rather, he labours to cultivate one. In doing so, the series acts as both a mirror and a motor: reflecting existing anxieties about economic stagnation while driving new understandings of economic potential.

The series also participates in the Ottoman redefinition of modernity. Rather than following Western trajectories uncritically, it articulates an indigenous path to modernisation rooted in collective ethics, rational labour, and social organisation. Economic agency becomes a moral vocation; the marketplace a theatre of public duty; and production a spiritual as well as material enterprise. The “İlm-i Servet” series thus serves as a textual site where the Ottoman self is reimagined through the idioms of economic reason and cultural adaptation.

Through sustained engagement with the texts, this study identifies three principal contributions of the series to Ottoman economic thought. First, it initiates a transition from descriptive to prescriptive economic writing: economics is no longer simply a set of observable phenomena, but a field of normative intervention. Second, it bridges the gap between elite knowledge and public understanding, using journalism as a medium of civic

education. Third, it synthesises the universal claims of classical economics with the particularisms of Ottoman socio-cultural life, thereby producing a hybrid economic rationality that is neither purely Western nor naively traditional.

In sum, the “İlm-i Sıvı” series represents a foundational moment in the evolution of Ottoman economic discourse. It challenges the binary between modern and traditional, Western and Eastern, rational and moral. By embedding economic thinking within a wider project of intellectual modernisation and moral reform, the series offers a compelling vision of what it meant to think economically in a time of imperial crisis. It is this vision -at once critical, constructive, and culturally attuned- that continues to resonate in contemporary discussions on the historical roots of economic mentality in non-Western contexts.

KAYNAKÇA

- Ahmed Midhat. (2005). *İktisat Metinleri*, E. Erbay- A. Utku (Çev.), Konya: Çizgi Kitabevi.
- Akşin, S. (2009). Düşünce ve Bilim Tarihi (1839–1908), M. Kunt (Edt.), *Türkiye Tarihi* (Cilt 3), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Alan, Ü. (2015). *Türkiye’de Gazetecilik Masalı*, İstanbul: Can Yayınları.
- Cem, İ. (1971). *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Conway, E. (2015). *Gerçekten Bilmeniz Gereken 50 Ekonomi Fikri*, İstanbul: Domingo Yayınevi.
- Coşkun, K. H. E. (2021). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Milletleşme Süreci, *İmgelem*, 5(8), 1-14.
- Demir, K. (2024). Ahmet İhsan’ın (Tokgöz) İktisadi Anlayışı, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 375-394. Doi: <https://doi.org/10.17336/igusbd.1159732>
- Fındıkoğlu, Z. F. (1948). İktisadî tefekkür tarihimize ait yeni bir vesika, *IV. Türk Tarih Kongresi* (340-346), Ankara.
- Göçer, K., Çetin, C. (2017). Servet-İ Fünûn Dergisindeki İktisada İlişkin Makale ve Yazıların Açıklamalı Bibliyografyası (1891-1928), *Turkish Studies*, 12(3), 201-234.
- Gökalp, Z. (1976). *Türkleşmek İslamlaşmak Çağdaşlaşmak ve Doğru Yol*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Yayınevi.
- Heilbroner, R. L. (2008). *İktisat Düşünürleri*, İstanbul: Dost Yayınları.
- Kabacalı, A. (1990). *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Kantarcıoğlu, M. Ç. (2025) 19. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Düşüncesinde Avrupa’nın İzini Sürmek: Yönetim Metinleri Üzerine Bir İnceleme, *Amme İdaresi Dergisi*, 58(1), 1-30.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi* (Cilt 6), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılınçoğlu, D. T. (2023). *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisat ve Kapitalizm*, Ankara: Heretik Yayınları.
- Koçak, B. (2019). Cumhuriyetin Kökenleri: Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Modernleşmesi, *İmgelem*, 3(5), 207-238.
- Koloğlu, O. (2018). *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Mardin, Ş. (1997). *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özön, M. N. (1997). *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pekacar, E., Aydar, A. A. (2024). Carter V. Findley ve Bâb-ı Âli (1789-1922): Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Üzerine Bir Değerlendirme, *Memleket Siyaset Yönetim*, 19(41), 149-174. Doi: <https://doi.org/10.56524/msydergi.1447711>
- Sakızlı Ohannes. (2015). *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sayar, A. G. (1986) *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Smith, A. (2006). *Ulusların Zenginliği*, İstanbul: Palme Yayıncılık.

- Solnon, J. F. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, A. Berktaş (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Şuayb, A., Cavid, M. ve Tevfik, R. (2015). *Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmuası*, M. Kanar (Edt.), İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Tabakoğlu, A. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekdemir, A. (2011). Osmanlı Devleti'nde İlk Ticari Gazete: Cerîde-i Ticaret, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 209-221.
- Tunaya, T. Z. (1984). *Türkiye'de Siyasal Partiler* (Cilt 1), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tural, S. (2019). Toplumcu Edebiyat Bağlamında Eleştirel Gerçekçiliğin Türk Edebiyatına Uygulan(ama)ması, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* (15), 160-166. Doi: <https://doi.org/10.29000/rumelide.580489>
- Tüfekçioglu, H. (2023) Mehmet Genç-Baykan Sezer İlişkisi ve “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri” Üzerine, *Sosyologca*, 26, 149-162.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.

Makale Bilgileri/Article Information

Etik Beyan:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilir.	Ethical Statement:	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler veya kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.	Conflict of Interest:	The authors declare that declare no conflict of interest.
Yazar Katkı Beyanı:	Çalışmanın tamamı yazar tarafından oluşturulmuştur.	Author Contribution Declaration:	The entire study was created by the author.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır.	Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Yapay Zekâ Kullanımı:	Bu çalışmada herhangi bir yapay zekâ tabanlı araç veya uygulama kullanılmamıştır.	Use of Artificial Intelligence:	This study did not utilize any artificial intelligence-based tools or applications.
İntihal:	Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. – İntihal.Net	Plagiarism:	This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism. – İntihal.Net